

SÖZLÜKLER TANIKLARLA DAHA ZENGİN, DAHA İŞLEVSEL: TÜRKÇE SÖZLÜK'E TANIK OLARAK KATKILAR

İdris Nebi UYSAL

Sözlük Bilimi ve Tanıklama

Sözlük bilimi, dil biliminin uygulamalı alt dallarından biridir. Bu terim, dil araştırmalarında “sözlükçülük”le birlikte “leksikografi” teriminin karşılığı olarak kullanılır. Daha önce yazılmış sözlükleri çeşitli yönlerden inceleyip sınıflandırmak, hazırlanacak yeni sözlüklerin uyacağı kural ve yöntemleri belirleyip geliştirmek, sözlük yazımının kuramsal sorunları üzerine eğilmek, bu disiplinin ilgilendiği başlıca konulardır. Nitelikli bir sözlük vücuda getirmek isteyen sözlük yazarı, sözlüğünü hazırlarken sözlük biliminin belirlediği yolları izlemek ve onun kurallarına uymak durumundadır.

Tanıklama, sözlük bilimi terimi olarak kısaca “bir sözlük biriminin anlam ve kullanımına açıklık getirmek için onu bir cümle veya şiirle örneklendirme” şeklinde tanımlanabilir.¹ Araştırmacılar arasında bunun yerine “örneklendirme” terimini tercih edenler de vardır (bk. Boz, 2011a). Tanıklamanın temel amacı, sözlük kullanıcılarını bir sözcüğün cümle içindeki anlam ve konumu hakkında bilgilendirmektir. Sözlük adlarının başına veya sonuna getirilen “misalli, örnekli, örnekleriyle, tanıklarıyla, tanıklı” kelimeleri, o eserlerde tanıklama metodunun izlendiğini gösterir.² Türk dilinin ilk sözlüğünü hazırlayan Kâşgarlı Mahmud da eserini tanıklı olarak düzenlemiştir. *Divanü Lugati't-Türk* müellifi; sözlüğündeki birçok kelimeyi anlamını destekleyip örneklendirecek cümle, şiir, atasözü gibi değişik metin türleriyle vermiştir.

1 Bu tanımın, “tanıklama” sözcüğünün terim anlamı olarak *Türkçe Sözlük'e* alınabileceğini düşünüyoruz.

2 *Misalli* Büyük Türkçe Sözlük, *Türkçe İkiemeler Sözlüğü (Tanıklı)*, *Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*, *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* gibi.

Bir sözlükçünün en başta gelen görevlerinden biri, sözcüğün cümle içindeki anlamını tam olarak yakalamaktır. Nitekim Aksan (2000: 85) da “sözlük hazırlamada en önemli, en çok özen isteyen işin tanımların verilisinde olduğunu ancak bunun da kolayca yanlışlığa düşmeye veya eksik anlatıma çok elverişli olduğunu, dolayısıyla ayrı bir uzmanlık ve kültür gerektirdiğini” belirtir. Aksanın bu ifadesi, sözlük maddelerindeki anlamlara onları tamamlayacak, iyice belirginleştirecek ve örneklendirecek tanıklar verilmesinin ne denli önemli olduğunu anlatır. Gerçekten de bir sözlük biriminin tanımını oluşturan etkenlerden biri de kullanımdır yani sözcüğün cümle yahut metin içinde diğer sözcüklerle kurduğu ilişkidir. Bu nedenle bir kelimeyi sözlüğe dâhil ederken onu bağlamıyla birlikte almak doğru bir uygulama olacaktır.

Sözlükbilime Giriş (Lexicography: An Introduction, 2001) adlı kitabın yazarı Jackson (2016: 41), tanıklamanın bir sınırlandırma işi olduğunu söyler. Ona göre tanık cümle, tanımın hangi bağlamla sınırlı olduğunu anlatır. Dillerdeki kimi sözcüklerin zamanla yeni anlamlar kazandığı, dolayısıyla anlam dağarcığını genişlettiği bilinen bir durumdur. Nitekim sözlüklerin hazırlanma ve/veya güncellenme nedenlerinden biri de budur. Dilin türlü alanlarda işlenmesine bağlı olarak sözcüklerde ortaya çıkan çok anlamlılığın kayıt altına alınması, dilin hem mevcut durumu hem geleceği açısından önemlidir. Sözcüklerin tanığıyla birlikte verilmesi, onların kazandığı anlamlar arasındaki ince ayrımların yani sınırların görülebilmesine imkân tanıyacaktır.

İnsanlar sözlüğe genellikle bir sözcüğün anlamını öğrenmek için bakarlar. Sözlükler kelimelerin doğru yazılışını da verdiği için bu eserlere bir kelimenin yazımını kontrol etmek için müracaat edenler de olur. Örnek cümleler; ilk kez karşılaşılan, anlamı hatırlanmayan veya karıştırıldığında kontrol edilmek istenen sözcükler için sözlük kullanıcısının yardımına koşar. Tanık cümleler; böyle sözcüklerin anlamını belirginleştirir, dildeki konumunun anlaşılmasına yardım eder (Boz, 2011b: 133). Öğrenmeyi de kolaylaştırır. Sözlük kullanıcılarının önemli bir kesimini öğrencilerle bir dili öğrenen yabancılar oluşturur. Sözcük öğretiminde ise bağlamın ayrı bir önemi vardır. Dilin doğru kullanımını öğretmek için sözlüklerin tanık cümle açısından zenginleştirilmesi, bunların da titizlikle seçilmesi gerekir. Bu uygulamanın öğrenme sürecine olumlu yansıtacağı, doğru kullanılışın yerleşebilmesi için model görevi üstleneceği muhakkaktır.

Tanıklama; kültürün tanıtılmasını, -öğrenciler başta olmak üzere- tüm sözlük kullanıcılarının edebiyatla buluşmasını sağlar. Tanık cümlelerin niteliği ve türü bu açıdan ayrıca önemlidir. Edebiyatımızın seçkin metinlerin-

den alınan tanıklar; kültür ve medeniyetimizin yaşatılmasına, genç kuşaklara aktarılmasına yardımcı olur. Böyle örnekler; sözlük kullanıcılarının şair ve yazarlarla tanışmasına, kendilerinde bir edebî zevkin oluşup gelişmesine, ayrıca sanatçıların hatırlanmasına vesile olacaktır. Bu durum sözlüğe antoloji özelliği katarak onun işlevselliğini artıracak; dil, edebiyat, tarih ve kültür araştırmacılarının işini kolaylaştıracaktır.

***Paf ve Puf* tan *Türkçe Sözlük*'e Tanık Olarak Katkılar**

Çalışmanın bu bölümü, Salâh Birsal'in *Paf ve Puf* adlı kitabından *Türkçe Sözlük*'e tanık olarak alınabilecek katkılara ayrılmıştır. Bunun için eserin 1981 yılında çıkan ilk baskısına müracaat edilmiştir. Seksen yıllık bir yaşam süren Birsal (1919-1999), deneme ve günlükleriyle Türk edebiyatında özel bir yere sahiptir. Sanatçı, on ikisi çeviri olmak üzere toplamda altmış iki esere (bk. Çelik, 2003: 11) imza atarak geride oldukça zengin bir külliyat bırakmıştır. Eldeki çalışmada *Türkçe Sözlük*'ün tanıksız kimi madde başı/içi sözcükleri veya çok anlamlı sözcüklerinin tanıksız anlamları için yukarıda zikredilen kitaptan derlenmiş cümlelere yer verilmiştir. Çalışmada belgesel tarama yöntemi (Karasar, 2009: 183) kullanılmıştır. Madde başı ve madde içi söz varlığının tespitinde TDK tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlük*'ün son baskısına (2011) bakılmıştır. Fişlere aktarılan 47 söz ve sözcüklerle bunların tanık cümleleri şöyledir:³

aç kurt(lar) gibi: Büyük bir istekle.

“Gide, Simenon'un romanlarına da aç kurtlar gibi saldırır.” (59)

araklamak: Çalmak, aşırnak.

“Dupin'in piposuna değin araklamadıkları bir şey bırakmamışlardır.” (70)

ayaktaş: Omuzdaş.

“Burada dikkat edilecek bir nokta da Hitler'in kendine rahmet okutturacak ayaktaşlar bulabilmesidir.” (26)

başkişi: Başkahraman.

“*Ceza Sömürgesi*'ndeki başkişinin, yani makinenin işletilmesiyle görevli subayın ise hafiflik ve hoppalıkla hiçbir alışverişi yoktur.”

bilisiz: Öğrenim görmemiş, cahil.

“Bilisiz bir tayfa olduğundan da bahtı ve kısmeti açıktır.” (123)

3 Sözcüklerin yanında ayrıç içine alınan rakamlar, çok anlamlı sözcüklerdeki anlam sırasını göstermektedir. Diğerleri *Türkçe Sözlük*'te madde başı/içi olan ve tek anlamla temsil edilenlerdir.

bozuk çalmak: Canı sıkılmış, yüzü asılmış olmak.

“Onun, ölüme ya da işkenceye alınan kişinin bedeninden fıskıran kanların makineyi pisliğe boğması karşısında bozuk çalışı bunun açık ve seçik bir kanıtıdır.” (9)

bönlük: Bön olma durumu, budalalık, aptallık, sersemlik, saflık.

“Kişiliğini daha belirli kılmak için de yanına bönlüğü anıtaştırır Watson’ı katmıştır.” (69)

bunluk: Bunalım, sıkıntı.

“Yalnız, Rus yazarının romanları zaman zaman onu bir bunluğun içine de iteler.” (117)

bütünlemek (1): Eksiksiz duruma getirmek, tamamlamak.

“Sonunda kâtil de kendini öldürerek bu bol cesetli tabloyu bütünler.” (64)

devirmek (6):⁴ Bir kitabı baştan sonuna kadar okuyup bitirmek.

“François Mauriac, gençliğinde dağ gibi polis romanları devirmiştir.” (61)

dikizlemek: Gözetlemek.

“*Köy Düşünü* adlı tablo ise bir kapalı oda resmi olmasına karşın, konuklarla yemek taşıyan yardımcılarının duruş biçimleri Bruegel’in yandaki bir odada açtığı bir vazistastan düşün salonunu dikizlediği kanısını uyandırılmaktadır.” (144)

dizginlemek (2): Birinin aşırı davranışlarını önlemek.

“Artık, kalbinin sesine uymak, öfkesini dizginlemek gibi bir çara yakışmayan küçüklüklerini bir yana iterek bütün Rusya’yı bir işkence kerevetine çevirir.” (13)

fıstıki: Fıstık rengi.

“Her boya boyandı, şimdi fıstıkisi kaldı.” (156)

finiş (1): Bitme.

“Çünkü denememizi finişe geçiriyoruz.” (140)

flavta: Flüt.

“Tapınağın merdivenlerini çıkarken delikanlı, bir yıl içinde çaldığı flavtaları birer birer kırıp atmaya başlar.” (101)

4 *Türkçe Sözlük*'te bu açıklamadan önce (nsz.) kaydı ile fiilin nesne almadığı belirtilmiştir. Ancak örnekten de anlaşılacağı üzere fiil, bu anlamıyla da nesne alabilmektedir.

fosur fosur: Dumanını savurarak (sigara vb. içmek).

“Ahmet Mithat cigara içilen demiryolu arabalarını ele geçiremezken, Ahmet İhsan da ‘cigara içilmez’ levhasını görerek girdiği kompartımanlarda herkesin fosur fosur cigara, daha doğrusu hıyar büyüklüğünde puro tütürdüklerine tanık olur.” (38)

gargara yapmak: Bir sıvı ile ağzı veya boğazı çalkalamak.

“Arka üstü yatıp göğsüne kurşun levha mı oturtacak, gargara mı yapacak, kusturucu ilaçlar mı alacak, hiçbirini aksatmaz bunların.” (17)

gebeş (1): Aptal, sersem.

“Çekil oradan gebeş.” (107)

gözüne sokmak: Bir kimsenin görmediği veya bulamadığı bir şeyi, ona sert bir tavırla göstermek.

“Agatha Christie de bunu, Vera’nın ağzından, açıkça okurların gözüne sokmaktan korkmaz.” (61)

gudubet: Yüzüne bakılmayacak kadar sevimsiz ve çirkin.

“Bu yüzden hiçbir kadını elde edememiş, sonunda evinin işlerine bakan, kendisinden gudubet bir kadınla yaşamaya kabul yüzü göstermiştir.” (140)

gusülhane: Eski evlerde, içinde yıkanılabilir biçimde yapılmış küçük bölme.

“Çokluk da bu zekâ gerisi makine, belli yolculuğuna çıkar çıkmaz gusülhaneyi kalın bir is ve dumana boğar.” (7)

haç: Hristiyanlığın sembolü sayılan ve birbirini dikey olarak kesen iki çizgiden oluşan biçim, istavroz, put (I), salip.

“Kimilerini köpeklere parçalattırır, kimilerini haça gerdirtir.” (17)

hebenneka: Zeki ve becerikli olmadığı hâlde kendini öyle sanan kimse.

“Aurel adındaki beyaz benekli kaz da -ki adını edebiyat kopuklarını evinde toplayan zengin ve hebenneka bir kadından almıştır- ortalık yerde salınır.” (128)

hık demiş burnundan düşmüş: “Her durumuyla birine çok benziyor” anlamında kullanılan bir söz.

“Gerçekte, Sani Bey’in bu lokomotif yavrusu, Kafka’nın ‘Ceza Sömürgesi’ adlı öyküsünde çokça ballandırdığı o işkence makinesinin, hık demiş, burnundan düşmüştür.” (8)

ifildemek (1): Hafifçe titremek.

“Stendhal’e gelince, tutsak almak için ifilder durursa da onu da bir türlü okuyamamıştır.” (117)

kalem kırmak: İdam kararı verildiğinde bir daha idam kararı imzalamamak için hâkim kalemini kırmak.

“Böylece yargıçların, ölüm cezasını bildirdikten sonra kalemlerini kırmalarına da gerek kalmaz.” (9)

kalpazanlık (1): Kalpazan olma durumu.

“Ama dehasını kalpazanlık, hırsızlık ve cinayet alanlarına aktararak kısa zamanda Londra’yı ve kara Avrupa’sını titreten bir örgüt kurmuştur.” (71)

kantarlamak (2): Düşünüp taşınmak.

“Odasına yanlışlıkla girecek hırsız bir çırpıda yaka paça edecek kapıyı büyük inceliklerle kantarladıktan sonra, kolayca bahçeye atlayarak kaçabilmesi için odasında gece gündüz açık bir pencere de bulundurur.” (9)

kıkırdamak (4): Ölmek.

“Yahudiler de açlık, susuzluk ve de havasızlıktan kıkırdamışlardır.” (25)

kımiltısız: Kımiltısı bulunmayan, kıpırdamayan.

“Ne var, Rocambole entrikadan entrikaya koşarken bile sessiz ve kımiltısız bir yaşam düşler.” (78)

klişeci: Klişe yapan kimse.

“Avrupa’ya bir klişeci bulup İstanbul’a getirtmek için gelmiştir.” (36)

kösemen (1): Sürünün önünden giderek ona kılavuzluk eden koç ya da teke.

“O, önde kösemen olursa, arkadan gelen kınalı kuzular ne yapsın?” (85)

pata çakmak: Askerce selam vermek.

“Doğrusu, işlek bir cadde üzerindeki bir evin ya da bir kahvenin bakış alanına düşen insanların koşuşmasını, birbirlerini kılıçlamasını, birbirlerine yüz döndürmesini, birbirleriyle maskaralık etmesini, birbirlerine pata çakmasını seyretmek kadar hiçbir şey kalbe güzellik vermez.” (138)

pehpehlemek: Pohpohlamak.

“Onları pehpehleyenlerin, kucağına alanların, kendilerini yanılttığı inancındadır.” (59)

pırpır: Tek veya iki motorlu küçük uçak.

“Bir kez, işkence sırasında ölen bir yılışığı bir pırpıra bindirip bin metre yüksekte -onların uçakları pırpır adını taşır, ancak bin metreye çıkabilirmiş- aşağılara salıvermişler.” (33)

savaşkan: Savaşçı.

“Ama o da, tuttuğunu koparır ve savaşkan bir Batı insanı özlemine kendine çokça kaptırır.” (49)

tanıtlamak (1): Bir iddianın gerçekliğini inkâr edilmeyecek bir kesinlikle göstermek, ispatlamak.

“Kanunuesası’yi izleyen aylarda Namık Kemal ile Ziya Paşa’nın da Süleyman Paşa gibi İstanbul’dan uzaklaştırılması, söylentinin doğruluğunu tanıtlar mı, tanıtlamaz mı?” (93)

telleyip pullamak (1): Birçok süsle süslemek.

“Onu değiştirmeye, düzeltmeye, telleyip pullamaya hakkı olmadığını düşünür.” (131)

tıpatıp: Tastamam, eksiksiz, tamamen, her bakımdan uygun, birbirinin aynı bir biçimde, tıpkısının aynısı, aynısının tıpkısı, tıpkı tıpkısına, tıpkısı tıpkısına.

“Aldığım karşılık tıpatıp şudur.” (33)

utku: Yengi.

“Üstelik Girit, Türk-Yunan savaşı utkuyla sonuçlandığı hâlde o dillere destan dış politika yüzü suyuna Türkiye’den uzak düşmüştür.” (154)

üşütük: Aklını yitirmiş, delirmiş (kimse).

“Ama çok şükür üşütük değildir.” (75)

yitmek (1): Yok olmak, ortadan kalkmak, kaybolmak.

“Ama kıskançlığın yitmesiyle de her iş kotarılmaz.” (55)

yontucu: Heykelci.

“Ahmet Mithat sayfalarının arasına Danimarkalı yontucu Thorvaldsen’in yaşam öyküsünü sıkıştırmaktan bile geri kalmaz.” (40)

yuf: Kınama, üzüntü, nefret bildiren bir söz.

“Yuf, sizin başınıza melunlar!” (148)

yumulmak (4): Kendini bir işe istekle vermek, girişmek, saldırmak, atılmak.

“Türkiye’de insanlar, okumaya arka dönmekle mutluluk denizlerinde yüzerken, haç ve çan memleketlerinde de kâfirlerin çoğu, üzünçlü yüreklerini İskender aynası eyleyen kitaplara yumulurlar.” (123)

yüzü yerde: Alçak gönüllü (kimse).

“Bunlar kendi hâlinde, içe kapanık, yüzü yerde işkencecilerdir.”

zımbırtı (3): Adı hatırlanmayan veya söylenmek istenmeyen ufak ve değersiz bir şeyi anlatmak için kullanılan bir söz, zırlıtı, zamazingo.

“Kafka’nın öyküsündeki zımbırtı daha çok, bir ölüm aracıdır.” (10)

Kaynakça

AKALIN, Şükrü Halûk (2010), “Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük”, *Türk Dili*, TDK Yayınları, S. 698, s. 162-169.

AKSAN, Doğan (2000), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, 3. Cilt, TDK Yayınları, Ankara.

BİRSEL, Salâh (1981), *Paf ve Puf*, Ada Yayınları, İstanbul.

BOZ, Erdoğan (2011a), “Sözlük ve Sözlükçülük Sorunu”, *Sözlük Bilimi Yazıları I*, Gazi Kitabevi, Ankara.

_____ (2011b), “Türkçe Öğretmenlerinin Okul Sözlüğü Kullanma Konusundaki Tutum ve Davranışları”, *Sözlük Bilimi Yazıları I*, Gazi Kitabevi, Ankara.

ÇELİK, Abdullah (2003), *Salah Bey Kitabı*, Yom Yayınları, Şanlıurfa.

JACKSON, Howard (2001), *Sözlükbilime Giriş*, Çev. Mehmet GÜRLEK-Ellen PATAT, Kesit Yayınları, İstanbul.

KARASAR, Niyazi (2009), *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayıncılık, Ankara.

Türk Dil Kurumu (2011), *Türkçe Sözlük*, 11. bs., TDK Yayınları, Ankara.